

F.K. ҚҰРМАНҒАЛИЕВА, С.Е. НҰРМҰРАТОВ

ҚОРҚЫТТЫҢ ӨМІР ФИЛОСОФИЯСЫ ХАҚЫНДА

Адамзат тарихында Қорқыт Ата есімінің ерекше мәртебесі мен маңызы бар екені белгілі. Себебі, Қорқыттың дүниеге көзқарасы, дүниетанымдық жүйесі, құндылықтар әлемі, немесе тұтастай алғандагы философиясы түркі әлемінің, соның ішінде қазақ руханиятының қайнар бастауы, алғашқы рухани іргетастарының бірі. Қорқыт туралы аңыздардың қазақ даласында кең тарағаны соншалық оны білмейтін қазақ кемде кем болған. Қазақ өмір туралы толғанғанда үнемі Қорқыт келбетін есіне түсірмей өзінің ойларын өрнектеген емес, тұжырымын сомдаған емес. Сондықтан осындай феномененнің жете бағаланбай, өткен кеңестік кезеңде жете зерттелмей келуінің өзі дәүрідің мойнына жүктелетін базына десе де болады. Дегенмен ешқандай әрекеттер жасалмады десек артық кеткен болар едік. Өз шығармаларында Қазаки Қорқытқа тоқталып өткен ғалым Шоқан Уәлиханов, Кітаби Қорқыттығының айналымға қосқан Мұхтар Әуезов, белгілі түркологтар Ә.Марғұлан мен Ә.Қоңыратбаевтар және В.Б.Бартольд, В.М.Жирмунский, Ә.А.Диваев және т.б. қөптеген зерттеушілердің енбектері қорқыттану саласында зор екенін ескеруге тиістіміз.

Қазақ жерінде исламның кеңінен тарай қойман қезеңінде туындаған Қорқыт Ата бейнесі жалпы түркілік әлем үшін, оның ғасырлар қойнауынан келе жаткан тарихи санасты үшін рухани мұра түрғысынан алғанда маңызды. Бұл мәселенің өзі философиялық зерделеу сипатында да құрделі құбылыс екені анық. Қорқыт бейнесі әлемдік деңгейде, түркілік зерттеушілер арасында және сонымен ұлттық замандастарымыз арасындағы ізденушілердің енбектерінде біршама сараптаулар жасалынғаны белгілі. Тіпті, зерттеушілердің Қорқыт Ата тарихы мәліметтерді қарастыра келіп, ондағы Қорқыт келбетін – Қазаки Қорқыт, Кітаби Қорқыт, Тарихи Қорқыт деп жіктемеленулерінің өзі ғалымдарымыздың тарихтың қатпарларын терендей түсінуге, еткенімізді Ақиқатқа жақын зерделей түсүге деген зор талпыныстардың нәтижесі деп бағалауға болады [1, 86.] Қорқыт дүниетанымын зерделеуге арналған қазақ тіліндегі диссертациялық енбектердің қорғалуы да еленетін оқиғалар қатарына жатады. Міне осы енбекте диссертациялық жұмыстың авторы Б.Аташ: “өтіммен күрестің нәтижесінде бабамыз жер кіндігі сыр бойына келіп тоқтап, кеңестік - уақыттың орталықтардың тірек нүктесіне көтерілмейді, ол тек символикалық түрде дүниеде орталықтардыры-

лған көзқарасқа бас иеді. Сондықтан, қайталаңбас уақытты құрмет тұту, өмірдің әр сәтін қадірлеу құндылықтарына табан тірегендіктен, өмірдің мәні – оның болмысы, нақ сол өмірдің өзі деген тұжырыым айқындалады”- дейді [2]. Автордың негізгі ғылыми жетістігі – Қорқыттың дүниетанымда нағыз өмір философиясының негізі қалыптасқанын анғарғанында, соныданалықтың түркілік үлгісі екендігін зерделей білгенінде деген ойдамыз.

Сонымен қатар еліміздегі жоғары оқу орындағының философия тарихынан дайындалған оқулықтардың барлығынан қомақты орын алуы қуанарлық жағдай. Мәселен, “Қорқыт жырларында, - деп жазылады ”Философия тарихы“ енбекте, - батырлық пен әсемдік, нәзіктік пен сұлулық қобыз сарынымен үндесіп, үлкен бір философиялық ойарнаға алып келді. Табиғаттың тылсым құштерін, адам жанының көніл-куйлерін, сезімінұлы бабамыздың қобыз ішегімен аса бір нәзіктікпен жеткізе білгендігіне қайран қалып отырмыз” [3]. Әрине, адамның дүниеге деген қатынасы әр қылыш сипатта өрбүи мүмкін. Қобыздың үнімен, музыканың әуенімен философиялық ойда жеткізу қынның қыны екені анық. Дегенмен соны үйіп тындағы білген, дарынды қобызының тылсым дүниеден жеткізе білген жүрек сырын кабылдай білген түркі тайпаларының тындарманының мәдени, дүниетанымдық деңгейінің біршама биік болғанын да ескеруге тиістіміз. Сондықтан руханият әлемінің қалыптасуы мен дамуы бір жақты тек жасампаздықпен айналысушы тұлғаның әрекетімен ғана байланысты емес, ол оның өзін қоршаған әлеуметтік ортамен диалогқа, сұхбатқа түсүі арқылы кемелденетінін байқауға болады. Бұл философия зандарының ішкі қысыны сәйкес келетін құбылыстар десе де болады.

Мемлекеті мізде 2004 жылдан жүзеге асрылып келе жатқан “Мәдени мұра” бағдарламасында ортағасырлардағы түркілік ойшылдарға бір том арналған болатын. Міне солардың ішінде Қорқыт дүниетанымына, оның философиялық әлеміне өзіндік орын берілді. Қорқыт Ата кітабындағы Қорқыттың нақыл сөздерінің даналыққа толы астары барынша айшықталып, философиялық пайымдаулар жасалынды. Бұл енбекте: “Егер біз замандастарымыздың ғана емес, болашақ ұрпақтарымыздың да бір-біріне арқа сүйер мәнгілік бауыр болып, ынтымақтаса тіршілік етуіне тұғыр іздесек, сол мықты тұғыр

да Қорқыт Ата аманатына адалдық болмак” деген этикалық ұстаным көтіріледі [4].

Ал енді жоғарыдағы айтылған жәйттер сонау тарих түкпіріндегі түркілік кезеңнің өзінде хал-қымыздың тарихи санаасында руханият мәселелеріне, рухани құндылықтарға, әлеуметтік дүниедегі диалогтың өрбүіне барынша ынталанылған, қызығушылықтың болғандығын білдіреді. Бұл игілікті ұмтылыстың түп-тамырында жалпы адами болмыстың терен мәні мен мағынасы байқалады, тылсым әлемнің құпиясын түсінуге деген қадамдары көрініс береді. Сонымен қатар тіршілікте “Өмір” деп атая берілген көремет құбыльысқа ата-бабамыздың өтемете жауапкершілікпен, аса ұқыптылықпен қарағандығын, оның әрбір сәтін Қорқыт бейнесі арқылы құндылық ретінде бағалағанын күесі боламыз. Шын мәнінде өмірдің қыр-сырын білуге тырыспаған пенде бұл тіршілікте өзінің кейіпін табиғаттың басқа мүшелерінен биік ұстай алмайды. Ол табиғи инстинктердің деңгейінде, соларды қамтамасыз ету ауқымында ғана ғұмыр кешеді.

Жалпы түркі әлемнің кеменгер тұлғасы – Қорқыттың өмір философиясының негізі адамның қатан тағдыр мен тылсым әлем алдындағы қор-қынышқа, үрейге негізделген емес, ол, керісінше, осы мәселеғе терен назар аударып қарасақ, адам-ға берілген өмірді барынша қадірлеп, дәріптеп, оның кейбір еленбей келген қырларын айқындаپ, оны барынша жоғары деңгейге көтеріп, лайықты суруге, оны “Адам” деген атқа сай келетін тұрғыда ғана түсінуге, зерделеуге, оны барынша маз-мұнды, мәнді өткізуге шакыратынын байқаймыз. Қорқыттың өмір сүру тәжірибесі – Жоғарғы Рухтың жалпы адамзатқа берген нағыз адамша өмір сүрудің озық рухани үлгісі сияқты, ол шынтуайтына келгенде гуманистік, өмірсүйгіштік идеялық негіздерге сүйенген қағида іспетті. Ал енді шын мәнінде өмір мәнін терендеп түсінген адамға Қорқыттың өмірі – ерекше жасампаз бағдар беретін рухани бағдаршам, яғни оның негізінде адамның тіршілігі – қарапайым күйік тірлік емес, ол тек қана шығармашылыққа сүйенген, рухани құндылықтардан суындаитын іс-әрекет қана нағыз өмірге жетелейді деп тұрғандай. Осындағы рухани тұрғыларымен, бағдарларымен бұл аңыздық тұлға тіршілік үшін көшпендердің күресі заманындағы ерекше құбылыс екендігін байқатады. Адам шығармашылығының әр қылышын руаждануының, дүниеде көрініс беруінің арасында оның ен бір жоғарғы сипаты ретінде байқалатын нәрсе - адам бойындағы дүниеге келгенен байқалатын өнерге деген бейімділіктің тамырларын, талшықтарын өрбіту, оны әлемге жасампаздықпен паш ету болып табы-

лады. Әркімнің бойында болуға тиісті ерекше қабілеттердің көрінісін, материалдық әлемдегі шығармашылықпен әлеуметтенуін әдетте адами дарындылықтың сипаты деп кабылдаймыз. Ол жарыққа толығымен шыққанда ғана өзінің толық мәніне, өзінің мазмұнына сәйкес күйге ие болады, үйлесімділікті орнықтырады, адамдар мен халықтар арасындағы сұдбатты терендейтеді. Сейтіп, руханият әлемі дамуға өзіндік түрткі, импульс алады. Жалпы Л.Н.Гумилевтің айтып кеткен пассионарлық құбыльысының өзінің қалыптасуы осында тұлғалардың жасампаз әрекетінің сапалық нәтижесі деп болжамдар жасауға болады деген ойдамыз.

Қорқыттың қобызды тартуы, өнердегі өзінің шығармашылығын паш етуі – Ғалам мен Ақикат алдындағы жеке тұлғаның жай ғана музикалық дарындылығын танытуы ғана емес, ол адамның көп жақты, әмбебап болмысының бір қырын көрсету, сейтіп, сол арқылы Ғаламдағы – Өмір деген ұлы құндылыққа жол ашу болып табылады. Кімге болсын осы тіршіліктегі өмір патшалығында барынша ұзак қалу үшін, оған берілген рухты шындау үшін адамдық бір-бірімен байланысып жататын бірнеше қасиеттерді танытуы тиіс: біріншісі – адамның жан дүниесінің нұрын жарқырататын Махабbat деген құбылыс болса, екіншісі – әрбір тұлғанның дара-лылығын білдіретін оның Шығармашылығы болып келеді. Міне, бұл дүниелар ғасырларды, тарихи кезеңдерді жалғастыратын және өзіндік діни мағынасы да бар рухани өзек, адамзат тарихын тұтас-тандашурышы өмірдің іргетасын құрайтын Метаидея, әмбебап құндылықтар болары анық. Адам қандай қоғамда, қандай тарихи кезеңде өмір сүрісін жоғарыдағы құндылықтарды айналып өте алмайтыны анық. Ал, енді қазіргі кезеңде нарық пен жаңандану процестерінің әлеуметке ұсынған жасанды және әсірекызыл құндылықтары мен қалыптары қазіргі жастаңдардың санаасын жаулап ала бастағаны аланда-тады. Демек, бұл дүниелер сайып келгенде ұлттың болмысын, тұтастанған келбетін барынша дүнистанымдық деңгейде ыдырату және бірте-бірте қалыптасуға және дамуға тиісті шынайы руханият әлемінен жас үрпакты аулактату, руханилықтан шеттету болып табылады.

Қорқыт Атанаң түсіне кіріп, аян берген перштегер оны әмбебап Шығармашылыққа шақырады, бойындағы дарының әлемге паш етуге жетелейді. Оны тіршіліктегі әртүрлі итіліктерді, бай-лықтың көздерін, материалдық құндылықтарды пендешілікпен теріп алуға емес, бойындағы дарының риясыз беруге, әлемге сыйлауға ұмтылдыра-ды. Бұл кез келген діни моральдің қайнар бұлағы

болатын түрғы, ұстаным. Сондықтан оның құнделікті қарапайым тіршілігі, жасампаздыққа толы әрекеттері қоршаған әлеуметтік орта үшін нағыз өмірге, адами керемет ғұмырға айналады. Соның арқасында ғұлама Қорқытты қазіргі кезенге дейін қалып түркі елі пір тұтады, оның аты даналықтың үлгісіндегі болып кеткені белгілі. Жалпы Қорқыт Атанаң даналығын үлгі тұтқан пенделер әр жерде кездесері анық. Дегенмен өмірдің барлық құпиясы кез келген адамның қыска ғұмырында толық ашылмак емес. Сондықтан адамдар арасындағы сұқбаттың, акпарды өзара тасымалдаудың, ойларды түйіструдің арта түседі. Бұл құрделі мәселелеге адамзат болып жұмыла караудың қажеттілігі туындалған отырып.

Қорқыттың әрбір шығармасы жай ғана орындаған күй емес еді, оның әрқайсысы әлемге, өмірге деген махаббаттан туындаған жүрек лебізі (интенциясы) болатын. Шығармашылықтың болмыстағы көрінісі тек дәстүрлі түсініктегі өнер салаларымен шектелмейді, ол адам болмысының, оның әлеуметтік әлемінің барлық саласын қамтиды. Тіршілік етуді өнер деңгейіне көтерген адам ғана оны Өмір сүру дәрежесіне дейін жеткізе алады. Ал, тіршілікті тек инстинктік-табиғи шамада өрбіту оны өмірде пендешілік ауқымынан шығара алмайды. Өмірдің алдымен маңызды құндылық екендігін көнінен мойыннатпайды. Пенде болса қандай жағдайда болсын, қандай органы мекен етсін күйкі тірліктің құрбаны, құлы болып қала береді. Сондықтан қоғамға қажетті діни негіздерді рационалдық деңгейде зерделеуде тұлғалар шығармашылығынан іздеңеніміз де, ұлттық идеяны іздеңеніміз де қоғамның кез келген қарапайым мүшесіне көмегін тигізетін рухани күшті табуды көксеуден туындастын әрекетке жататыны анық.

Шын мәнінде өмірдің кез келген сөті әрбір адам үшін берілген керемет мүмкіндіктерді пайдалана бастауының көрінісі. Оған деген немкүрайлылық немесе оны пендешілікке бағындыру – адамды рухани құлдыраудан «өлім» деген құтқарушысының құшағына қарай жетелетеді. Бұл Жоғарғы Рұхтың заны. Өйткені жан барынша кірлемеу үшін, пенде түнекке қарай құлдырамау үшін тағдыр «өлім» деген көпірдің есігін ашады. Тек біздер оған «Сұм Ажал» деп ат қойып, көз көріп, үйреніскең жандарымызды оған қимаймыз. Негізінен алғанда жан мен тәннің арасындағы айырмашылықта, бірлікте осы болмыстың екі қырының – өлім мен өмірдің байланысын танытады. Тәннің ұакытша болмысы осындай жалпы табиғат пен Рұхтың ырғаққа толы заныңдығына бағынады. Ал, жанның мәнгілігі оның кіршікісін таза болуы. Оның рух арқылы дамуы –

адамға берілген орасан зор жауапкершілік пен сынақ іспетті. Сөйтіп, Өмір – Жоғарғы Қасиетті Рұхтың Жер бетіндегі Зерде Иесіне сенімінен туындаған дүние және оған берілген “бага жетпес сыйы” деп бағалауымыз керек сияқты. Адамның өзінің тандау құқығы өзінде болғанмен туа біткен бейімділік те үлкен рөл атқаратыны хақ.

Қорқыт көтерген мәнгілік мәселесі – өмірсуйгіштікке шақыру және өмірді сүйген адамғана өз үрпағын адамгершілік негізінде тәрбиелейді, сол арқылы жалпы халықтың болашағы алдында өзінің жауапкершілігін түсінеді және перзенттік борышын барынша парасаттылықпен, ықдагатты турде орындауға тырысады. Адамның тектілігі де, намысының негізгі кейіп де осында жатыр. Тектілікке, атақта іліну немесе байлық пен мансап құру жатпайды, керісінше, дүниенің сырын, оның терең мәнін жүргегінмен түсініп, ақылынмен екшеп, айналана жылуынды шаша жарқын өмір сүруді жатқызуға болады. Адам жаксы істін жалғасын біліп, дүниені көркейтуге өз улесін қосуы, дарының шабытпен шалқытып, адамдарды біркітре білсе тектіліктік танытқаны. Бұл болмыста өмір сүре білу дегеніміз әлеуметтік шындықтағы қызындықтарды белсенді түрде жене білу, мүмкіндігінше тіршілікпен үйлесімділікті орнатуға ат салысуы. Бұл іс-әрекеттегі ұқыптылық – адамның үлкен Өмірдің алдындағы жауапкершілігі. Қорқыттың қалғып кеткен кезінде жылланың шағып өлтіруі де кездейсок оқиға ғана емес. Бұл – адамдарға берілген Жоғарғы Рұхтың ескертуі. «Ешқашанда пендешіліктің қызығына түсіп, нәпсінің құлы болмау» қажеттігіне мензеген дерек деп түсініміз керек сияқты. Өйткені, адамның қандай деңгейде болғанына, қоғамға сінірген сибігінің қандай болғанына қарамастан Ұлы заныңдықтың алдында барлық жандардың біркелкі жағдайда жауапкершілігі бар екенін білдіртеді. Яғни бұл өмірде кездейсок ешнэрсе болмайды. Дүниенің бәрінің ішкі себептері мен мәні бар, ал өзіндік құбылыстар біздің әрекеттеріміздің нәтижесі. Міне, сондықтан әрбір адам өзі айналысқан кәсібін өнер деңгейіне дейін көтерсе, онда ол жалпы Ғаламдың және қоғамдың үйлесімділіктің пернесін басады, көптеген әлеуметтік қайшылықтар өзіндік шешімін табар еді. Оның орнына адами пендешілік жалған құндылықтардың жеегіне кетуге бейім. Сондықтан көптеген қайшылықтарымыз жалғасын табуда екені begi.

Сөйтіп, Қорқыттың өмірдің құндылығын өнер-ден іздеуі өзіндік азаматтық идеялық ұстаным ретінде келесі ғасырларда әл-Фарабидің оны ғылым мен білімнен іздеуімен, дінмен астастыруымен жалға-

сады. Бұл түркі мәдениетінің, менталитетінің жаңа ерекше қырын танытады, яғни ол дәстүрлер сабактастығында өзіндік өнергін тапқан шығыстық өркениеттің бір көрінісі болатын «Шығыстық ұстаздың терең ойлы» еңбектері – өмір сүрген кезеңде шығармашылық арқылы үлкен жетістіктерге жетуғе болатындығын дәлелдегендей. Бұл Қорқыттың түркілік даладағы Өмір идеясының шын мөніндегі жасампаздығының белгісі.

Қорқыттың рухани мұрагерлері өмір құндылығын нағыз Мәндік деңгейге дейін көтерді. Әсіресе шығыстық рухани ділімізде Қожа Ахмет Исауидалың орны бөлек. Оның барлық сопылық өмірі Аллаға деген, адамға деген, Ақиқатқа деген махаббатты жырлауға арналған. Міне, сейтіп түркі даласында рухани құндылықтардың негізгі жүйесі сонау ерте заманнан-ақ анғарыла бастаған. Ғұламалар өз ұрпағына дұрыс жолды мензеп, көрсете білген. Сондықтан бұл рухани мұралар әлі де терең философиялық зерттеулерді қажет ететін дүниелер. Бұл құбылыс бүгінгі күні қайта табыс-қан барша түркі халықтарының ынтымағы мен бауырластығын көздің қарашығында сактау қажеттігін тағы да ұғындыра түседі. Қорқыт Ата есиецтерінен алар бірінші тағылым десе де болады.

Екіншіден, Қорқыт – елдің бірлігін нығайтуға үлес қосқан қоғамдық қайраткер және ғұлама ойшыл, әлемдік ақыл-ой мәдениетінде өз орны бар философ-гуманист. Рухани әлемді зерттеушілер өлімнен қашқан Қорқыт философиясын шығыстық шумер эпосы «Гильгамеш туралы жырдағы» Гильгамеш әрекетімен салыстырады. Ал енді мәнгілік өмір жолында құресу, күй арқылы ажалды жену философиясы әлемдік философиядағы ерекше ой. Жалпы өмір мен ажал, жан мен тән, пәннілік пен бақылық түсініктепері – түркі дүние-танымындағы ең түбірлі және маңызды ұғымдар. Мәнгілік өмір туралы армандаштын халық болмайды. Міне, осы идея өміршендерін танылады.

Шіншіден, Қорқыт Ата – өнер алды қара қобызыды түркі жұртының аруақты аспабына айналдырған ұлы күйші, бүгінгі тілмен басқашалау айтқанда, түркінің саз өнерінің негізін қалаушы. «Күй атасы – Қорқыт» деген ұғым арқылы казақ халқы өзінің дүниетанымынан, дүниені көркем бейнелер арқылы игеруге бейімдеу екенінен хабардар етеді.

Төртіншіден, әйгілі Қорқыт Ата – бүкіл түркі жұртына ортақ болып келетін имандылық пен сыйластық, әдептілік пен ізеттілік өлшемдерін кейінгі ұрпағына өсиет етіп кеткен данагөй тұлға. Қорқыт жырларындағы отансу йіштік, ізгілік пен әдептілікке шакыру, сабырлылық пен төзімділікті дәріптеуі –

тарихи санамызыда орын алған асыл қасиеттер. Осы рухани болмысымыз бер дүниетанымымызды көлер ұрпактарымызға жеткізу үшін, адамзат өркениетінің тарихында лайықты орын алу үшін біз Қорқыт Ата мұрасын зерделеп түсуіміз керек. Жалпыадамзаттық даналық ақыл-ой қазынасының шынайы тарихын жасауды мақсат еткен әлем зиялыштары да мойындаған тұлғаның, аныздақ образдың рухани мұрасын жүйелі пайымдау арқылы, жан-жақты зерделеу арқылы нағыз ұлттық идеяның негізін анықтауымыз айғақ екені анық.

Сейтіп, Қорқыттың өмірдің құндылығын өнер-ден іздеуі келесі ғасырларда әл-Фарабидің оны ғылым мен білімнен іздеуімен жалғасады. Бұл түркі мәдениетінің жаңа қырын танытады, яғни ол дәстүрлер сабактастығында өзіндік өнергін тапқан шығыстың өркениеттің бір көрінісі болатын "Шығыстық ұстаздың терең ойлы" еңбектері өмір сүрген кезеңде шығармашылық арқылы үлкен жетістіктерге жетуғе болатындығын дәлелдегендей. Бұл Қорқыт идеясының жасампаздығының белгісі.

Қорқыттың рухани мұрагерлері өмір құндылығын нағыз Мәндік деңгейге дейін көтерді. Әсіресе осы мағынадағы шығыстық рухани ділімізде Қожа Ахмет Исауидалың орны бөлек. Оның барлық сопылық өмірі Аллаға деген, адамға деген, Ақиқатқа деген махаббатты жырлауға арналған. Міне, сейтіп түркі даласында рухани құндылықтардың негізгі жүйесі сонау ерте заманнан-ақ анғарыла бастаған. Ғұламалар өз ұрпағына дұрыс жолды мензеп, көрсете білген. Сондықтан бұл рухани мұралар әлі де терең философиялық зерттеулерді қажет ететініне күмән келтіруге болмайды.

Шынымен де үлкен Еуразиялық кеңістікте халықтардың бір-бірімен қарым-қатынасында көптеген зерттелуге тиісті қалтарыстар бар екені рас. Олар болашақтағы ғылыми зерттеулердің еншісінде. Тек бұл мәселеде этникалық өзімішілдікті жоғары қойып, тарихи оқиғаларға объективті баға берулерден алшак кетуғе болмайды. Онда әртүрлі жырлар мен тарихи тұлғаларға таласудың жолына түсіп кету қауіп күшінейді. Сондықтан өмір туралы толғаныстардың қайсысын алсақ та руханият әлемін байыттын дүние болғаны жөн. Қорқыт туралы аныз бер Қорқыт кітабының жалпы ділдік нұсқасына жақын келетін жырға «Оғызнаманы» жатқызамыз [5]. Бұл жырдың құндылығы Қорқыт Ата кітабы сияқты түркілік руханияттың өзіндік бастауы қызметін атқаруында.

Сондықтан «Оғыз қаған» туралы аныздағы барлық түркі халықтары үшін ортақ мәдени мұра екеніне шек келтірмейміз. Оғыздарға қарсылық

білдірген халықтардың ішінде дін жағынан ал-ғанда әртүрлі сенімде болған халықтардың болуы заңды құбылысқа жатады. Өйткені, ислам діні әлі де Тұран жерінде өз күшіне ене қоймаған кезеңдердегі тарихи дауірдің оқиғалары бұл жырда баяндалады. Тәнірілік діннің ықпалында болған халықтар басқа сенімді де құрметтегені байқалады. Осындай өркениет аралық диалогтың белгілі ежелден қалыптасқанын анғарамыз. Осы дәстүр ұрпактарды бір-бірімен байланыстырыды, мәдениеттерді тарихи біртұтас ете түскен сияқты.

Қазақ жерінде кен тарай бастаған әртүрлі батырлар жырлары осы Өғыз қағанға арналған анызға ұқсас болып келеді. Соған қарағанда, ерлердің ерекшелігінің сипатталу дәстүрі сол кезеңде қалыптаса бастаған іспетті. Міне, сөйтіп, түркі даласының тарихи келбеті бірте-бірте өз күшіне еніп, жана құндылықтар жүйесі әрбір адамның дүниетанымының қалыптасуына өзінің терең ықпалын тигізе бастайды. «Қоянды қамыс өлтіреді, ерді намыс өлтіреді» деген нақыл сөзіндей ер намысы ұғымы түркілік менталитеттің тұпқазығына айналады. Міне, соның арқасында осынша кеңістіктө түркілер емін-еркін өмір сүрге мүмкіндік алады. Әрине, тарих доңғалағы түп-тұзузының қозғалмайды, ол әртүрлі сынақтардан, кедергілерден өтеді. Дегенмен әр халық өзіне құнды деген рухани дүниесін сақтап қалуга, оны дамытуға тырысуы тиіс. Онсыз мәдени сабактастықтың үзіліу мүмкін. Ол халықтың этникалық келбетін бедерсіздендіреді. «Оғызнама» келесі ұрпакқа рухани мұра болғандығымен құнды.

Оғыз туралы жыр батырдың, болашақ ел басшысының дүниеге келуі тарихынан басталады. Оған алғашынан керемет қасиеттер телінеді, айрықша сипаттармен басқа зерде иелерінен, қатар өмір сүрген пенделерден ерекшелендіре түседі. Мәселен, дүниеге келген нәрестеге “шырайы көк еді, аузы оттай қызыл еді” дегеннен ертедегі мифтерге сойкес келетін әсірелей образдаудың кейіпін, пішінін байқаймыз. Әрине, осындай эпостық жырға кейіпкер таңдалғанда ол міндетті түрде басқалардан айрықшалана түсүі шарт және сонымен қатар оның тектілігі, аса тұғандығы бірден анғарылуы тиіс болатын. Ал тектіліктің ең бірінші көрінісі осындай кішкентай нәрестеге сырттай берілген сипаттамадан басталып, оның барлық өмірі бойы әртүрлі ерекше харекеттер арқылы байқалып отыруы тиіс. Міне, батырлар жырларына қойылатын тарихи санадағы ең бірінші және негізгі талабына сәйкестік осы өлшемдерден, осы бағаланулардан басталады.

Егер жырға таңдалған кейіпкер өзінің табиғи, немесе рухани осалдығын өмірдегі әрбір қындыққа толы сәттерде білдіріп, байқатып отырса, онда ол

тарих сынағынан өте алмағаны және ондай кейіпкер бірте-бірте халық жадынан өшіріліп кетуі де мүмкін. Халық үшін кебінесе қарапа-йым пенделік деңгейден жоғары тұратын тарихи тұлғаның бейнесі сомдалып отыруы тиіс. Ол бейне әркімді болсын ерліктерге, мәрттікке, батырлыққа және адалдыққа бастауы, тәрбиелуі қажет. Яғни бір образда қоғамдағы идеалдылық типіндегі жетілген адам туралы түсініктің жиынтығы қалыптасуы тиіс болатын. Міне сонда ғана тарих койнауында пайда болған аныз болсын, жыр болсын ауыздан ауызға тарап, әлеуметтік сананың терең қатпарларына заңды түрде орныға алатын болған. Ал, енді кене түркілік заманда осындай ежелгі дәстүрлердің ережелеріне, талаптарына толық сәйкес келетін жырға осы Өғыз қағанға арналған тарихи шығарманы жатқызуымызға толық құқымыз бар. Оның дәлелі сонау ортағасырларда пайда болған тарихи туындының қазіргі заманға дейін жетуі болып табылады және ол мәдени мұра ретінде өзінің тарихи тағылымдарын жас ұрпакқа ұсынары анық.

Әрине, қарапайым баладан ерекше туған нәрестенің артықшылығын көрсетудің тарихи эпостарда әртүрлі жолдары болғаны рас. Бірақ жырды қалыптастырушы авторлар (немесе белгісіз бір автор болуы мүмкін) “Осы үл анасының омырауынан бір-ақ рет сүт еміп, бұдан артық ембеді. Шикі ет, тамак, шарап тіледі” деген сипаттамаларды береді. Міне, сөйтіп, жырды құрастырушылар өз оқырманың бірден елең еткізеді. Тіптен, шарап тілеу шамасына дейін жеткізеді. Сөйтіп, Өғыз бірден туғаннан басқа балалардан табиғи болмысы жағынан көш ілгері болғандығын авторлар тікелей баяндаумен айналысқаны байқалады. Әрине, бұл сипаттауларды нағыз ерлікке, елін, жерін қорғауға тәрбиелеудің халықтың өзі ойлап тапқан өзіндік фольклорлық технологиясы деп түсінуге де болады. Сондықтан реалистік негіздегі, тіптен, прагматистік негіздегі тәрбиеге бас ұрған қазіргі тарихи кезеңдердегі замандастарымыз үшін жырдың сюжетіндегі кейіпкер бейнесінің неге олай суреттелетіндігі түсініксіз болуы да мүмкін. Жас ұрпак кейір бәсірелеуді қабылдамауы да мүмкін. Бірақ, мәселенің іргелі тұстарына барынша ұқыпшен назар аударғанымыз дұрыс іспетті.

Бұл жерде ерекше маңыз беріп, көніл аударатын нәрсе ретінде тарих саҳнасына, ментальдік, яғни ділдік құрылымдарға түркілік заманының негізгі құндылықтық бағдарларының басымдылықтарын түсіну мәселесі шығады. Өғыздар өмір сүрген тарихи кезең үшін қандай әлеуметтік, саяси және рухани мәнділіктер қоғам үшін негізгі маңыздылыққа

ие болған деген сұрақ туындаиды. Әрине, жаугершілік заманы, кеңістік пен уақыттың қатан бәсекелестікке бағынған кезеңінде негізгі мәселеле тіршілік үшін құрес болғаны анық. Ол мәселені Өғыз батырдың қатпен шайқасынан да, одан кейінгі елді басқарған кездегі көптеген басқа жүрттармен шайқасынан байқаймыз. Яғни жырдың жалпы мазмұнына үнілетін болсақ, бұл тіршілікте өмір үшін үнемі құресте болу керек. Бірақ сол қурестің мақсаты жеке бастың ғана амандығын, қадір-қасиетін құйттеу емес, елдің қамын ойлау, оның әрбір өкілі үшін жанкештілікпен тер төгу, реті келіп жатса қан төгу деген тарихи тұжырым астарланып жеткізіледі. Міне, осындағы әрекетке баруға кім дайын болуы керек? Әрине, Өғыз қаған сияқты ердің үлгі болатын жері осындағы сәттер іспетті. Ал, енді өзінің жеке басының мұддесін үлкен қауымдастық мұддесіне бағындыруға дайындықтар мен әрқашанда халық үшін қандай киындыққа болсын дайын болу сияқты деректер рухани жағынан алғанда біршама жетілген әлеуметтік субъектінің өмірдегі әрекеті болып табылады.

Өғыз қағанның түркілер тарихында қомақты орын алу себебі де осындағы шығыста басымдық танытқан дүниетанымдық бағдардың озық үлгілеріне сәйкес келетін тарихи кейіпкер болуында деген ойдамыз. Сондықтан Өғыз қаған жыры түркілердің оғыз тайпаларының ауқымынан асып көптеген көрші елдердің тарихи болмысына ерекше мәдени құндылық ретінде өз орнын табады. Жалпы халықтардың нағыз шынайы бағалауы әрқашанда этникалық шенберде шектеліп қалуды қаламайды. Егер әртүрлі мәдениетте орын алған тыңдауға, қадірлеуге тұратын образдар сол мәдениеттен тыскары жерлерде де белгілі бір құрметке ие болатыны белгілі. Мәселең, мұсылмандардің әлемдегі әдебиеттерде оғыз қаған жыры түркілердің тарихи елдері ғана емес, басқа да көрші елдердің рухани өміріне ерекше тарихи тұлға ретінде ендеп кетуіне кедергі болмаганына сенімдіміз.

Өғыз қағанның үйленуінің суреттелуі де кереметтерге толы. Әсіресе, өзінің алғашкы жарын кездестіргендегі сипаттау Өғыз заманындағы басымдық танытқан дүниетанымдық эстетикалық келбеттерді айшықтайды. “Осы қыз сондай көрікті еді: құлсे Көк Тәнірінің өзі құлетіндей, жыласа Көк Тәнірінің өзі жылайтындаиді” деген жолдардан бұл дүниенің әсемдігі мен мұнының өзі әйелдің қас-қабағына қордаланғандай әсер қалдыртады. Яғни дүниенің бәрін ұйымдастырушы, басқарушы, реттеуши күшті Көк Тәнірі дегенінің өзінде, оның өзі

ер адамның өмірлік серігі болатын арудың жан дүниесінің ырғағына үнемі назар салатындаидай кейіпте түсініледі. Бұл Көк Тәнірінің орнын, ең жоғарғы күш ретіндегі мәртебесін төмендету емес, ол, керісінше, әйел затын барынша асқактату, оны әлемдегі әсемдіктің, нәзіктің, үйлесімділіктің тетігі, белгісі ретінде қарастыру болып табылады. Міне, осындағы әйелге деген жоғары деңгейдегі рухани қатынастардың талай ғасырлар бойы түркі әлемінде орын алып келгеніне дәлелдер тарихи деректерде, ғұламалардың тарихи шығармаларында барынша жеткілікті.

Тек ортағасырлық Шығыста ғана әлеуметтік қатынастар негізінен деспоттық, авторитарлық сипатта болған деген түсінік Еуропаорталықтық түсініктерде басымдық танытып келгені белгілі. Өкінішке орай біздің халқымыздың өткен тарихын, қазіргі заманымыздың анықтаушы бейнесін осындағы көртпе және шолақ мағынада ғана бағалаушы, байыптаушы кейір әріп тестеріміздің көптеген әлеуметтік кеңістіктегі ежелден терең қарым-қатынастардың мәдениеті орныққанын, диалогтың өзіндік дәстүрі мен үлгісі қалыптас-қандығын байқамайтындығы қынжылдырады.

Шын мәнінде үстірт көзқарастардың сараптауы бойынша Шығыс дәстүріндегі жалпы әйелге деген қатынасты иерархиялық сипаттағы өзара байланыс деп сипаттауда болып табылады. Әйелдің сұлулығы мен қатар байыптылығына ғасырлар бойы тәнті болған түркілік әлем оған деген құрметтін ешқашан төмендетпеген және оны Галамның керемет белшегі ретінде үнемі жырға қосып отырған. Міне, осы дәстүріміздің қазіргі замандағы жалғасы болғаның қалаймыз және әйелді тек қана қоғамның енбек етуге қажетті пенде ретінде қабылдауымыз, оның әсемдігін, қылыштылығын екінші қатарға ысырып қойып, нарықтың қатан занының қисынына жегіліп, женіліп кете беруіміздің өзі рухани дүниеміздің әлсірегенін, ғасырлар бойы қалыптасқан түркілік заманнан келе жатқан әйел сыйлауға байланысты тамаша дәстүріміздің іргесін сөгілтеді. Міне, сондықтан Өғыз қағаның өз жарын қалай сүйгенін, үлдары мен қыздарын қалай мәпелегенін тәлімдік өнегесі бар әрекеттер деп бағалауға болады. Дәл осыған ұксас Қорқыт бабаның әйел баласына, оның ішіне өзінің карындастына деген үлбіреген, махабатқа толы көзқарасы тәлімдік үлгі ретінде аныз болып қалғанын айта кетуіміз керек. Бұл қасиеттер тек өркениетті қоғамда ғана қалыптасуға тиісті дүниелер екенін атап өткеніміз жән. Ереккен пін әйелдің өзара диалогы, түсінісі адамзаттың рухани тұтас-тандырып тұрған құбылыс. Бұл өмір философия-

сының шынайы өзегі.

Қорқыттың зерделеген өмір философиясы келер үрпақты үнемі оптимизмге шақырады, әрбір жаның ғұмырының бекер емес екендігінен хабардар етеді. Осы сенімнің қудіреті талайларды небір киын асуладардан өтуге, тағдырдың сынақтарын женуге итермелейді

ӘДЕБІЕТ

1. *Мұқтарұлы С. Қорқыт Ата* (Қорқыттануға баспалдақ). – Түркістан: Мұра, 1997.- 68 б.
2. *Аташ Б. Қорқыт Ата* философиясындағы адам және әлем проблемалары // Ізденис/ Поиск 1999. №2. 204 б.
3. Философия тарихы: Оқулық /Ж.Алтай, А.Қасабек, Қ.Мұхамбетали – Алматы: Жеті жарғы, 1999. 288 б. (77)
4. Орта ғасырдағы түркі ойшылдары. Жиырма томдық. 5-том. Астана: Аударма, 2005.-528б /43-115/
5. *Нұрмұратов С.Е. “Оғызнама” мәтініндегі мәдени-тарихи маңызды тұжырымдар// Орта ғасырдағы түркі ойшылдары. Жиырма томдық. 5-том. Астана: Аударма, 2005.-528б/124-129/.*

Резюме

Рассматриваются ценностно-смысловые стороны философского мировоззрения Коркыта. Авторы, анализируя работы известных философов, литератороведов, предлагают свои интерпретации философии жизни тюркского мыслителя Коркыт Ата и связывают его учение с духовным возрождением казахского народа в современных условиях.

Summary

It is considered it this scientific article the axiological sense of philosophic world outlook of Korkyt. Analyzing the works of well-known philosophers, specialists in literature,

the authors give their own interpretations of philosophy of life of Turkic thinker Korkyt Ata and connect his teachings with spiritual renaissance of Kazakh folk in modern conditions.